

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ В 1741–1796 РОКАХ В УКРАЇНОЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

Юрій ФІГУРНИЙ

кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології ННДІУВІ

Анотація. У статті аналізується українське державотворення на Лівобережжі в 1741–1796 рр. в українознавчому вимірі. Автор переконаний, що головним завданням метрополії, спочатку Московського царства, а з 1721 р. – Російської імперії, протягом усього XVIII ст. було насамперед вгамувати сепаратистські тенденції на Лівобережній Україні, потім активно використовувати Гетьманщину у своїй зовнішньо- і внутрішньополітичній діяльності й, зрештою, після досягнення найголовнішої геополітичної мети – перетворення другорядної східноєвропейської держави в одного з чільних геостратегічних євразійських лідерів континенту – остаточно ліквідувати українське автономне державне утворення, що й сталося у 90-х роках XVIII ст.

Ключові слова: Україна, українці, українське державотворення, Лівобережжя, Гетьманат, козаки, українознавчий вимір.

Актуальність вивчення заявленої нами тематики полягає у тому, що, аналізуючи українське державотворення на Лівобережжі в 1741–1796 рр. в українознавчому вимірі, ми намагаємося не тільки осягнути важливі події минулого Батьківщини, а й докладаємо чималих зусиль, щоб переосмислити їх з висоти сьогодення та надбань, втрат і перспектив України. Попри значну кількість напрацювань, присвячених цій проблематиці, на нашу думку, недостатньо досліджень, у яких комплексно вивчаються українські державотворчі процеси на Лівобережжі в 1741–1796 рр. в українознавчому вимірі.

Об'єктом дослідження є Україна й українці в їх поступальному часопросторовому розвитку; предметом – науковий аналіз вітчизняного державотворення на Лівобережжі в 1741–1796 рр. в українознавчому вимірі. Хронологічні рамки праці охоплюють майже століття (1741–1796 рр.). Географічні межі дослідження пов'язані передусім із Лівобережною Україною.

Ця праця реалізується в межах виконання науково-дослідної роботи, що фінансується з державного бюджету, «Україна і світове українство в системі українознавства. Українці в світовій цивілізації і культурі», керівником якої є проф. П. Кононенко. Вона виконується в ННДІУВІ відповідно до напрямку планової роботи відділу української етнології.

Вивчення поставленої мети передбачає виконання таких головних завдань: 1) проаналізувати стан розробки теми та визначити теоретико-методологічну основу дослідження; 2) дослідити другий етап розвитку державотворчих процесів на Лівобережній Україні 1741–1762 рр.; 3) дослідити третій етап розвитку державотворчих процесів на Лівобережній Україні 1763–1796 рр.; 4) підбити підсумки здобутків і втрат України й українців на ниві державотворення в 1708–1796 рр.

Аналіз публікацій, в яких досліджується дана наукова проблема і на які мав змогу опиратися автор, засвідчив, що вона потребує подальшого вивчення. Оприлюднюємо лише останні праці, які безпосередньо дотичні до цієї українознавчої теми: Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004; Камінський-Сулима А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795.

Громадяни, їхня держава, суспільство, культура: Пер. з пол. – К., 2011.

Необхідно наголосити, що в цьому комплексному українознавчому аналізі був задіяний один із головних наукових методів пошуку істини – принцип історизму, себто неупереджене висвітлення й характеристика українського державотворення на Лівобережжі в 1741–1796 рр. Також ми активно послуговувалися порівняльно-історичним методом, коли аналізували, як, позитивно чи негативно, впливала на українські державотворчі процеси зміна геополітичної ситуації в Центральній-Східній Європі, а саме значне посилення Московського царства, а згодом Російської імперії.

Другий етап державотворення на теренах Лівобережної України (1741–1762) визначається тимчасовим зупиненням активної інкорпорації Гетьманату до складу Російської імперії, хоча це поглинання і надалі мало місце, але визначальним стало відновлення інституту гетьманства та намагання К. Розумовського кардинально оновити й реформувати Гетьманщину і якимось чином більш чи менш безболісно реструктуризувати козацьку автономію та знайти їй прийнятне місце в абсолютистській Росії.

Після смерті цариці Анни й усунення від влади спочатку її колишнього фаворита, а тепер регента Бірона, а невдовзі й племінниці покійної – Анни Леопольдівни (офіційним правителем вважалось немовля Іван VI Антонович) імператрицею стала дочка Петра I Єлизавета (1741–1762). Здавалося, для української державності й українців така швидка зміна монархів у Санкт-Петербурзі не має великого значення. Проте Єлизавета, ще будучи просто царівною, познайомилася з вродливим юнаком, українцем Олексою Розумовським. Як писав Д. Дорошенко, цей парубок був звичайним козаком з-під Козельця на Чернігівщині, що завдяки гарному голосу попав до столичної придворної хороваї царської капели й там зробив гарну кар'єру. Дружба росіянки й українця переросла у закоханість, а згодом молодята таємно обвінчалися. Олекса був не тільки сміливим і відважним (безпосередньо брав участь у палацовому перевороті й активно посприяв отриманню Єлизаветою імператорської корони), а й розумним, мислячим українцем, який щиро любив свою Батьківщину й бажав щастя Україні та українцям і намагався зберегти українську державність. Своєю любов'ю і повагою до рідного краю він зумів деякою мірою прищепити Єлизаветі.

У 1744 р. вона відвідала Гетьманщину, побувала в Києві, де поклонилася православним християнським святиням. Місцеве населення зустрічало її дуже радісно й щиро. Ця гостинність надзвичайно зворушила імператрицю. Тут же, у Києві, до неї звернулася козацька старшина з проханням відновити гетьманство. В 1745 р. до метрополії прибула спеціальна українська делегація з цим клопотанням. Зрештою, враховуючи приязне ставлення до України Єлизавети, позитивний вплив на неї її чоловіка, було прийнято рішення на найвищому рівні про відновлення інституту гетьманства та ймовірного кандидата на цю посаду. Ним мав стати молодий брат Олекси – Кирило Григорович Розумовський (1728–1803), але оскільки він на той час був ще дуже молодим і невідповідним, можновладці вирішили, як зазначав Д. Дорошенко, направити його навчатися за кордоном і дочекатися відповідного віку, щоб претендент мав змогу зайняти призначену для нього відповідальну посаду [2, 423].

Проте, на думку сучасного дослідника О. Гуржія, у відновленні інституту гетьманів і виборі відповідальної кандидатури мали місце не тільки суб'єктивні чинники (стосунки між Єлизаветою І й О. Розумовським. – Ю.Ф.), а й об'єктивні причини: «Наприкінці 40-х і на початку 50-х років ускладнення міжнародного становища спонукало російське керівництво і безпосередньо імператрицю Єлизавету Петрівну (1741–1762) задовольнити деякі домагання козацької старшини, зокрема, щодо «обрання» (фактичного призначення) нового гетьмана» [1, 71–72].

Загалом у другій половині 40-х років XVIII ст. метрополія у стосунках з Гетьманатом суттєво послаблює свій наступ і колонізаційний тиск. У 1745 р. відновлено Київську метрополію і дозволено висвятити на митрополита Рафаїла Зборовського (тоді як після смерті митрополита Йосифа Крюковського імперці не дозволили українському духовництву вибирати нового владику, тим самим намагаючись звести Україну на становище звичайної єпархії). Коли ж у 1746 р. помер черговий президент «Правління гетьманського уряду» Бібіков, нового очільники вже не призначали, і сам колективний імперський орган поступово згортав свою діяльність [2, 424]. А вже наступного, 1747, року 16 травня (5.05 за ст. ст.) було оголошено указ Сенату про відновлення гетьманської посади: «...Ныне в Малороссии Гетману, по прежним тамошним правам и обыкновениям быть, и оно го во всем на таком основании учредить...» [4, 85].

Після досягнення Кирилом відповідного віку (22 років), кваліфікаційної підготовки (побував у Німеччині, Франції, Італії, навчався в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга) і придворного статусу (імператриця одружилася його зі своєю родичкою, троюрідною сестрою Катериною Нарішкіною) на початку 1750 р. у Глухові були проведені гетьманські вибори, на яких найвищим очільником Гетьманщини обрано з надзвичайною урочистістю К. Розумовського. Згодом, 16 червня (5.06 за ст. ст.) 1750 р., був оприлюднений указ Єлизавети І про затвердження К. Розумовського гетьманом України і підпорядкування Гетьманщини вкотре Колегії іноземних справ [4, 85–86]. 24 березня (13.03 за ст. ст.) 1751 р. гетьман урочисто присягнув на вірність імператриці [4, 86–87] і вже незабаром отримав від неї Жалувану грамоту на гетьманство, у якій, зокрема, зазначалося:

«...повелели сию милостивую Жалованную грамоту на утверждение того уряда гетманского дать и силой сей Е.И.В. Жалованной грамоты соизволят ему, подданному нашему гетману, войсковую армату или артиллерию и данные гетманского достоинства знаки иметь так, как прежние гетманы, в верности своей к нам бывшие, содержали, воинские и гражданские всякие в Малой России дела управляют по войсковым правам, по прежним обычаям и по постановленным пунктам...» [4, 87–89].

Так розпочався і тривав майже 4 роки (1750–1753) т. зв. «медовий місяць» у стосунках між метрополією і Гетьманатом. Щодо цих взаємовідносин О. Гуржій зазначає: «Спочатку Єлизавета Петрівна пішла на значні поступки новообраному гетьманові. Нею особисто чи з її відома були повернуті всі рангові маєтності «на булаву», відновлено право самостійного фінансового управління в регіоні, відкликані російські сановники зі старшинської адміністрації, генерального суду, Комісії економії тощо, а також скасована Канцелярія міністерського правління. 24 липня 1751 р. Сенат видав указ про підпорядкування Коша Запорозької Січі гетьманові й надіслав його до канцелярії К. Розумовського. Тобто цими заходами практично скасовувалося більшість адміністративних «реформуваль» Петра І, Петра ІІ та Анни Іванівни, а Гетьманщині повертався політичний статус, який існував на період обрання гетьманом І.Скоропадського» [1, 72].

Ймовірно, імперці сподівалися, що для юнака-«мажора» гетьманська булава буде лише гарною цяцькою, а гетьманство – тільки синекурою, забавкою, як, наприклад, посада президента Російської академії наук (1746), подарована з ласки самодержиці. На нашу думку, ці розрахунки були не безпідставними. Так, Д.Дорошенко з цього приводу писав: «Молодий гетьман своєю вдачею нагадував свого старшого брата, чоловіка цариці. Це була людина добра й лагідна. Розумовський встиг привичаїтися до петербурзького двору й перейнятися його інтересами. Однак він зберіг любов до своєї батьківщини, любив українську мову (один із поетів XVIII ст. Опанас Лобисевич присвятив йому, як любителю української мови, український переклад еклог Вергілія), пісню, взагалі побут, хоч усе це в його очах і було провінціалізмом у порівнянні з життям, до якого він звик у Петербурзі. Він нудився в скромному Глухові й при кожній нагоді старався виїздити до Петербурга й подовше там залишатись» [2, 424].

Разом з тим як український патріот, яким, без сумніву, на нашу думку, був К. Розумовський, він у міру своїх сил і можливостей переймався справами Батьківщини. Ці його дії згодом викликали спочатку пасивний, а потім активний спротив і протидію метрополії. З цього приводу О. Гуржій наголошує: «Проте саме тоді, у 1754 р., дуже підозрілий до дій К. Розумовського, царський уряд завдав кілька ударів по розбудові Української держави. В липні Сенат законодавчо ліквідує і до того досить прозорий кордон між Україною й Московією, припиняє функціонування державних митниць у цьому районі, запроваджує на території першої загальноімперську митну систему. В радянській історіографії ці заходи царизму розглядалися головним чином як позитивні: в контексті поліпшення економічних зв'язків між Україною

і Росією, сприяння їх спільному народногосподарському розвитку. Насправді ж цим скасовувалася одна із найбільш важливих ознак української автономії» [1, 73–74].

Так, приблизно з 1754 р. розпочинається період охолодження у стосунках між Гетьманом і метрополією. Ми повністю солідаризуємося з О. Субтельним, який зазначає: «Однак загалом прихильна Єлизавета не сприймала багато з гетьманових ініціатив. Коли він попросив дозволу встановити дипломатичні стосунки з європейськими дворами, його петицію було відхилено. Намагання Розумовського звільнити українське військо від участі у війнах, прямо не пов'язаних з українськими інтересами, теж зустріли негативну реакцію. Навіть у цей сприятливий для автономії Гетьманщини час форсувалися деякі централізаторські заходи імперії. Так, у 1754 р. бюджет Гетьманщини було поставлено під російський контроль, а митні кордони між Росією та Україною скасовано. Коли Розумовський добивався права вільно розподіляти землі на Лівобережжі, йому повідомили, що цією прерогативою користується лише імператриця. Очевидними були певні рамки, в яких українцям дозволялося вести власні справи» [5, 219].

Враховуючи ці обмеження, які накладала центральна влада на гетьмана та його однодумців, вони, у свою чергу, намагалися хоч якось реформувати Гетьманщину та її життєдіяльність як самодостатнього автономного державного утворення у складі імперії. Проте чергова зміна самодержавців на російському престолі знову поставила під питання існування Гетьманату. Зразу ж після смерті Єлизавети Петрівни, 5 січня 1762 р. (25 грудня 1761 р. за ст. ст.), імператором був проголошений онук Петра I (син дочки Анни Петрівни) – Петро III Федорович. Але правив він Росією всього 186 днів, з 5 січня по 9 липня (28.06 за ст. ст.) 1762 р., і був позбавлений влади внаслідок гвардійського заколоту, в якому, до речі, активну участь взяв і К. Розумовський. Гвардія присягнула жінці Петра III – Катерині Олексіївні (1729–1796), й вона стала імператрицею Катериною II (1762–1796). Проте навіть особиста дружба і приязнь між гетьманом і царицею не гарантували ні йому, ні Гетьманщині безмарного життя за нового монарха, тоді як за коротке правління попереднього – Петра III – у К. Розумовського не виникло ніяких проблем. З цього приводу З. Когут зазначає: «Як і більшість військових Єлизавети, його постійно принижував Петро III, примушуючи публічно виконувати нові пруські правила муштри, яких Розумовський не схвалював. Але за час короткого правління Петра влада і вплив гетьмана були необмеженими. Він залишився генерал-фельдмаршалом, командиром Ізмайловського полку і президентом Академії наук. Він навіть зміцнив свою владу в Гетьманщині, повернувши місто Київ під свою юрисдикцію, і знову почав призначати полковників. Усі рекомендації гетьмана стосовно призначень, звільнень і винагород для українських урядовців без жодних зауважень схвалювалися у Санкт-Петербурзі. Але блискавична кар'єра за Петра III ще одного українця – Андрія Гудовича викликала у гетьмана похмурі передчуття. Гудович, що служив Петрові III, коли той був ще наступником, став тепер його генерал-ад'ютантом і навіть їздив у Пруссію з пропозиціями миру та союзу. Тоді як Гудович все більше виростав

як фаворит Імператора, двір переповнювався плітками, що він має заступити Розумовського на посаді гетьмана. Все це дедалі більше й більше затягувало амбітного гетьмана у табір заколотників» [3, 79].

Вибір було зроблено, Рубікон перейдено, й особисто для К. Розумовського і Гетьманату наступали нові переломні часи. Надаємо слово вченим для підсумкового аналізу діяльності останнього українського гетьмана XVIII ст. На думку О. Субтельного, «за Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії. Проводячи більшу частину часу в Санкт-Петербурзі, де він брав активну участь у придворній політиці, Розумовський також підтримував тісні контакти з Лівобережжям. Розуміючи, що суспільство Гетьманщини стало надто складним, щоб старшина могла виконувати в ньому судові, адміністративні та військові функції, Розумовський починає організовувати окрему систему судочинства. У 1763 р. після тривалої підготовки Гетьманщину було поділено на 20 повітів, кожен із власними судами, які розглядали карні, цивільні та межові (земельні) справи. Суддів обирали звичайно з маєтної знаті. Як і раніше, міщани судилися власними судами. Розумовському ще раз удалося підпорядкувати Київ і запорожців. Крім того, він розпочав дещо поверхову модернізацію козацького війська шляхом систематизації його вишколу, забезпечення уніформною та вдосконалення артилерії. Планувалося заснувати університет у давній столиці Мазепи Батурині, а також охопити початковою освітою всіх козацьких синів. Проте політичні події перешкодили здійсненню цих планів» [5, 218].

З. Когут наголошує: «Правління Кирила Розумовського піднесло в Гетьманщині дух незалежності й опору. Гетьман Розумовський відновив права свого уряду принаймні до рівня 1709 р., коли гетьманом був Скоропадський. Йому вдалося знову розширити юрисдикцію Гетьманщини на місто Київ й Запорозьку Січ. Наприкінці 1750-х – початку 1760-х рр. гетьман Розумовський та українська адміністрація спробували зреформувати та відродити традиційні інституції Гетьманщини. Козацькі полки одержали свої штандарти та форму одягу, розпочався військовий вишкіл. Були відреставровані Глухів і колишня столиця Мазепи – Батурин, що знову планувався на майбутню столицю Гетьманщини. Розпочалася підготовка до реформи судової системи. Віра української еліти у майбутнє Гетьманщини проявилася у відродженні українських автономістських настроїв, що, зокрема, відобразилось у відомій тогочасній поемі «Разговор Великороссии с Малороссиєю». За часів правління Розумовського Гетьманщина вступила у ще одну еру відродження й реформ. Доля останніх спроб незалежного розвитку великою мірою залежала від примх царя та українського впливу при дворі. Гетьман Розумовський займав дуже вигідні позиції і міг захищати інтереси Гетьманщини в імперії, але з 1762 р. доля стала залежати від нової імператриці – Катерини» [3, 72–73].

Так завершується другий період (1741–1762) державотворчих процесів на Лівобережній Україні, який, на наше тверде переконання, відзначився порівняно з попереднім суттєвим відновленням де-юре і де-факто автономних прав і вольностей української державності, деяким тимчасовим зупиненням активної інкор-

порації (пасивна мала місце) Гетьманату до складу Російської імперії.

Третій етап (1763–1796) державотворчих процесів на Лівобережжі характеризується абсолютним переходом імперських сил в наступ на українську державність, відставкою К. Розумовського, знищенням інституту гетьманства, остаточною ліквідацією Гетьманщини як автономного державного утворення та тотальною інкорпорацією Лівобережної України й українців до складу Російської імперії. Зрештою, Катерина II у кінці XVIII ст. завершила те, що розпочав Петро I на його початку. Дуже влучно й образно у поемі «Сон» про це написав Тарас Шевченко: «Це той первий, що розпинав / Нашу Україну / А вторая доконала / Вдову сиротину» [6, 111].

Катерина II була доволі освіченою людиною і, посівши престол у досить зрілому на той час віці (приблизно у 33 роки, символічно, що з К. Розумовським вони були майже ровесники – український гетьман старший за імператрицю на один рік), мала власну концепцію розбудови Росії, яка базувалася передусім на популярних тоді в інтелектуальному середовищі теоріях «просвітницьких ідей», «просвітницького правління», «освіченого деспота» тощо. У зв'язку з цим З. Когут наголошує: «В основі програм Катерини лежала мета унітарної держави. Оскільки діяльність уряду мала базуватися на засадах розуму, або універсальних принципах, його закони та інститути повинні були однаково добре служити для всіх суб'єктів імперії, незалежно від того, де вони жили – у Москві, Сибіру або Гетьманщині. Національним особливостям – хоча вони й визнавалися – не надавалося значення; вважалось, що вони просто відображають різницю у рівнях розвитку. Катерина вірила в те, що з адміністративною інтеграцією та більш однорідним розвитком регіональні відмінності зникнуть. Кінцевою метою була, за визначенням Марка Раєва, «інституціональна русифікація» – інтеграція, що «мала привести до однорідності: передусім – адміністративно-економічної, потім – інституціонально-соціальної і, нарешті, – культурної». Прагнучи такої однорідності, Катерина, як її молодший сучасник Йосиф II в Австрії, використовувала новий раціональний лад як зброю у боротьбі проти давніх «феодалних» привілеїв окремих історичних регіонів. Для Катерини останні були допотопними реліктами, що тільки і перешкоджали її головній меті – створенню унітарної, добре регульованої держави» [3, 78].

Імператриця готова була розпочати реалізацію своїх задумів, але їй конче був потрібен привід для початку кардинального реформування Гетьманату та його остаточної ліквідації, й за цим справа не стала. О. Субтельний так описує передумови відставки К. Розумовського з гетьманської посади: «Коли у 1762 р. до влади прийшла Катерина II, Розумовський повертається в Гетьманщину й займається її справами. У 1763 р. він збирає старшину на важливу раду в Глухові. Спочатку її метою було обговорення реформ судочинства. Але ця дискусія швидко поширилася й на проблему занепаду політичних прав Гетьманщини. Під кінець ради делегати ухвалили надіслати імператриці петицію з рішучим закликом повернути втрачені вольності й створити на Лівобережжі шляхетський парламент на кшталт польського сейму. В основі Глухівської петиції лежали посилення гетьмана

й старшини на те, що їхня країна є окремим політичним та економічним цілим, пов'язаним з Росією лише в особі монарха. На думку Зенона Когута, ця петиція містила найбільш самостійницькі погляди, які не висловлювалися так відкрито з часів Мазепи. Слідом за цим Розумовський звернувся до імператриці зі сміливою пропозицією зробити посаду гетьмана спадковою в його родині. Інакше кажучи, українці просили Катерину взяти постійне зобов'язання шанувати їхню автономію. Але українська знать прорахувалася. Саме тоді під впливом нападок на українську автономію, що містилися у записці Теплова, колишнього вчителя Розумовського, Катерина II вирішує скасувати цю автономію взагалі» [5, 219].

У свою чергу З. Когут переконаний, що виступ Катерини II проти української автономії був пов'язаний не лише з придворними інтригами або антиукраїнською атмосферою при дворі, вибух стався передусім тому, що петиції Глухівської ради та гетьмана Розумовського йшли врозріз із фундаментальними поглядами та цілями Катерини II, особливо з її бажаннями раціоналізувати імперські закони та уряд і повністю вивільнити людський та економічний потенціал імперії [3, 94].

На початку 1764 р. імператриця викликала гетьмана до себе в столицю і зажадала його відставки. Як зазначено вище, К. Розумовський був українським патріотом, але його перебування майже одночасно у двох вимірах – імперському (при монаршому дворі в Санкт-Петербурзі) і гетьманському (Глухів–Батурин) – сформувало в нього, на нашу думку, деяку політично-психологічну й особистісно-ментальну роздвоєність. Зрештою, коли самодержиця поставила йому жорсткий ультиматум щодо зречення ним своєї посади, він дав згоду. Отже, перебуваючи перед дилемою – Гетьманщина чи Російська імперія, він обрав останню. Як легко він став гетьманом, так і майже безболісно позбувся гетьманської булави. Хоча деякі дослідники вважають, що К. Розумовський деякий час чинив пасивний спротив імператриці й не погоджувався йти у відставку, проте це, на наше переконання, було пов'язане не з його фрондою, а внутрішньопалацовими інтригами.

Катерина II послідовно проводила свою лінію. Так, у квітні 1764 р. вона надсилає секретну інструкцію генерал-прокурору князю О. В'яземському, в якій, зокрема, йшлося: «...Малая Россия (и другие сепаратные области) суть провинции, которые правятся подтвержденными им привилегиями... Сии провинции надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб оне обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях. Когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться, чтобы весь и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [4, 110].

Врешті-решт, 21 листопада (10.11 за ст. ст.) 1764 р. Катерина II видала низку указів, згідно з якими було оголошено про відставку гетьмана К. Розумовського з підтвердженням його прав на майно, набуте під час царювання Єлизавети Петрівни, й відшкодуванням його витрат пенсією в розмірі 10 тис. карбованців щорічно та проголошено скасування гетьманського уряду і формування нової-старої імперської адміністрації

ративної структури – Малоросійської колегії на чолі з генералом Петром Рум'янцевим для управління Гетьманщиною [3, 95]. Катерина II підготувала йому інструкцію, в якій було сформульовано найголовніші завдання діяльності президента Малоросійської колегії щодо остаточної ліквідації Гетьманату й повної інкорпорації української державності й українців імперією. Імператриця особливо наголошувала, що Україна – багатий і заможний край, але завдяки своїм особливим автономним порядкам Росія не має від неї майже ніякої користі й прибутків, особливо за гетьманування К. Розумовського. Також вона зазначала, що між місцевими жителями (українцями) й росіянами існує несприйняття один одного, й особливо воно помітне в середовищі української старшини, яка має фальшиве розуміння про якусь свою свободу й станомі привілеї та провокує цим самим в українському народі відчуженість від росіян. А наостанок наголошувала, що ця інструкція є таємною й конфіденційною [4, 110–113].

Загалом т. зв. Друга Малоросійська колегія (1764–1781) під керівництвом її президента генерал-губернатора П. Рум'янцева складалася з 8 членів – чотирьох чиновників-росіян і чотирьох українських старшин – і в адміністративному плані підпорядковувалася власне канцелярії малоросійського генерал-губернатора. Цей імперський колоніальний орган діяв спочатку дуже обережно, але послідовно й систематично, крок за кроком нищив українську державність й українські права та вольності і поступово готував лівобережних українців до їх остаточного входження у політичне, правове, економічне, культурне поле Російської імперії. О. Субтельний так охарактеризував діяльність Другої Малоросійської колегії та її очільника зокрема й усієї російської імперської потуги загалом: «Румянець виконав свої обов'язки. Спочатку він уникав проведення глибоких змін, намагаючись завоювати прибічників. До його канцелярії дістали призначення багато українців, було засновано поштову службу, а також здійснено широкий перегляд суспільно-господарського становища земель. Прагнучи показати, яким освіченим є її правління, у 1767 р. Катерина II засновує свою знамениту «Комісію для сочинення нового уложення». У Москві зібрали послів від усіх (за винятком селян) верств суспільства з усіх регіонів з метою висловити імператриці свої побажання та погляди. На велику прикрість Катерини й Румянцева ряд українських послів на чолі з Григорієм Полетикою скористалися нагодою, щоб знову заявити про прагнення відновити гетьманство й повернути давні українські вольності. Посли інших порубіжних земель теж викликали занепокоєння уряду. Під приводом близької війни з Туреччиною імператриця назавжди «відклала» засідання комісії. Після російсько-турецької війни 1768 – 1775 рр. Румянець удається до рішучих кроків. Перший удар він спрямовує проти Запорозької Січі, яку в 1775 р. було зруйновано несподіваним нападом російських військ. До самої Гетьманщини черга дійшла в 1781 р., коли у зв'язку з адміністративною реорганізацією всієї імперії на Лівобережжі було скасовано його традиційні 10 полків. Натомість засновувалися три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. За територією та організацією вони були ідентичні решті з 50 губерній імперії. Одночасно українські адміністративні,

судові та фінансові установи замінялися відповідними відгалуженнями імперської бюрократичної системи. Потім скасували й славетні козацькі полки. У 1783 р. їх замінили на регулярні уланські, до яких на шестирічний строк набирали селян і неукраїнців. Відтак перестало існувати окреме козацьке військо. Всупереч тому, що стверджувала царська пропаганда, поширення на Лівобережжя російської імперської системи не полегшило, а ще більше погіршило долю українських селян. У 1783 р. їх позбавили права лишати своїх панів – саме так, як це колись зробили з російськими селянами. Інакше кажучи, тепер лівобережне селянство стало юридично закріпаченим. Зате українська знать від цих змін виграла. Селяни нарешті потрапили під її цілковиту владу. В 1785 р. за «Жалуваною грамотою дворянству», виданою Катериною II, знать звільнялася від усякої військової служби для уряду, зрівнявшись у правах із російським дворянством. Із цих причин верхівка колишньої Гетьманщини без будь-якого ремствування погодилася з ліквідацією автономії. Траплялися лише поодинокі випадки протесту: так, у 1791 р. Василь Капніст спробував таємно заручитися підтримкою Пруссії в намаганнях відновити Гетьманщину. Але таких дій було недостатньо, щоб запобігти поглиненню Козацької України Російською імперією» [5, 220–221].

У свою чергу З. Когут, проаналізувавши поступальний розвиток російського імперського абсолютистського централізму та його затяту боротьбу з українським автономним державним утворенням у форматі Гетьманщини, прийшов до таких висновків: «Російський централізм має глибокі коріння ще в історії Московії, а ідея всемогутнього монарха як помазаника Божого забезпечила створення механізму легітимності й єдності імперії. Концентрація влади запобігала виникненню будь-яких незалежних центрів. У процесі розширення своїх володінь Московія поширювала своє розуміння влади на ці території, знищуючи там усі місцеві особливості. Поступово вона перетворилася у величезну багатонаціональну, але централізовану імперію. Процес створення унітарної держави був складний і неоднозначний. На цьому шляху Росія не лише крокувала вперед, але й відступала назад. Збираючи «російські землі» й поширюючи свою владу на віддалені території, Московія зустрілася із значним опором централізму, що змушувало її йти на поступки місцевим осілим і кочовим народам, а також порубіжним козацьким формуванням. Більше того, посуваючись на захід, Росія набула території й народи, що вже мали добре розвинуті концепції регіональних і корпоративних прав та інституції самоврядування. Цей міцний регіоналізм серйозно загрожував ідеям централізованої та унітарної Російської імперії. Великою мірою в Гетьманщині Росія вперше зіткнулася з таким типом західного регіоналізму та самоврядування. Боротьба між доцентровими силами, що виступали за єдність в адміністрації, соціальній структурі та способі життя, і відцентровими, які вимагали збереження автономних органів урядування, місцевого укладу і звичаїв, досягла свого апогею за часів правління Катерини II. Нові західні концепції та погляди підштовхнули поступ Росії до централізму й єдності. Під впливом камералістської думки, Просвітництва і концепції добре зорганізованої поліцейської держави Катерина намагалася досягнути більшого

контролю над провінціями, раціоналізувати та збільшити прибутки держави, принести своїй імперії прогрес, просвітництво та добробут. Інструментом цього мав бути більш раціональний та активний уряд. Автономні землі, регіональні права та спеціальні соціально-економічні прерогативи вважалися тільки перешкодою на шляху до створення нового, просвітницького ладу. Тому, реорганізуючи Росію, Катерина запровадила нову адміністрацію в усіх куточках імперії, включно з територіями, що мали певні привілеї. В результаті автономні інституції Гетьманщини були скасовані, а регіон поступово інтегрований в Російську імперію. Процес пройшов дві стадії: первісну і другу, яка принесла дійсне запровадження імперської адміністрації та інституцій. Перша стадія розпочалася 1764 р. з вимушеної відставки Розумовського і формування Катериною чіткої політики, спрямованої на поступову інтеграцію всіх автономних земель. Між 1764 і 1782 рр. основні українські інституції залишалися недоторканими, але генерал-губернаторові Рум'янцеву вдалося заплутати їх у тенетах імперської бюрократії і зробити залежними від імперських інституцій. Коли цей процес завершився, Гетьманщина вже була підготовлена для остаточного скасування автономії. Незадоволення, викликане скасуванням гетьманського уряду, вщухло, а ворожнечу між українською новою шляхтою та генерал-губернатором Рум'янцевим замінили співробітництво і навіть дружба. Коли Катерина, стривожена соціально-політичними заворушеннями, приступила до розробки плану реорганізації Росії, доля Гетьманщини була остаточно вирішена. Із запровадженням провінційної реформи в Гетьманщині 1782 р. розпочалася друга, вирішальна стадія інтеграції. Були ліквідовані українські адміністративна, фінансова і судова системи, церква втратила свої багатства і залишки будь-яких місцевих особливостей. Козацькі військові формування розпустили, а на населення розповсюдили імперську військову повинність. Наприкінці правління Катерини Гетьманщиною, за окремими винятками, вже управляла імперська бюрократія згідно з імперськими нормами» [3, 259–260].

Так завершився третій, і останній, період (1763–1796) державотворчих процесів на Лівобережній Україні, що, на наше переконання, став фінальним акордом у майже столітньому протистоянні спочатку Московського царства, а згодом і Російської імперії з Українською Козацько-Гетьманською Державою, яке завершилося цілковитим поглинанням Гетьманщини Росією. Саме імператор Петро I сформував основні принципи й ідеологію російського імперіалізму та заклав підґрунтя тогочасної абсолютистської держави, головне завдання якої полягало в екстенсивному й інтенсивному зростанні, завоюванні й асиміляції нових земель з метою досягнення безроздільного панування в Європі й Азії. Зрештою, всі його спадкоємці тією чи іншою мірою намагалися побудувати таку імперію, проте

найбільше на цьому шляху просунулася Катерина II. За її правління було кардинально реорганізовано адміністративно-урядовий апарат та реформовано російську державу і суспільство. Внаслідок цих доленосних пертурбацій, реорганізацій і реформувань Російська імперія перетворилася на одну з найбільших геополітичних потуг Європи і світу (Євразії), а Українська Козацько-Гетьманська Держава – ліквідована.

Отже, в розвитку державотворчих процесів у XVIII ст. (1708–1796), які мали місце на українських етнічних землях, що на той час перебували у складі Московського царства (з 1721 р. – Російської імперії), можна наголосити на таких визначальних аспектах: 1) Московія, яка з XVIII ст. здійснювала дуже активну загарбницьку політику, конче потребувала слухняного спільника, який не тільки б надійно захищав її кордони, приймав на себе агресивні ворожі удари, а в разі потреби першим вступав би у війну й докладав чималих власних зусиль (матеріальних і людських) для успішного її завершення – саме таким союзником для Російської імперії стала Гетьманщина; 2) допускаючи існування козацької автономії, насамперед для власних геополітичних і геостратегічних потреб, метрополія постійно намагалася суттєво обмежити її права і збільшити обов'язки, тому що всі російські володарі та їхнє провладне оточення розуміли одну просту істину: допоки існує українська державність у форматі Гетьманщини, українці будуть самодостатнім народом і не розчиняться в «русском море»; 3) згодом, внаслідок суттєвого послаблення основних суперників Росії – Речі Посполитої, Османської Порти і Кримського ханства – та активної розбудови Катериною II централізованої й абсолютистської монархії, в якій уже не було місця квазідержавним утворенням на кшталт Гетьманщини, потреба в існуванні української автономії відпала; 4) загалом головним завданням метрополії протягом XVIII ст. було спочатку вгамувати сепаратистські тенденції на Лівобережжі, потім активно використовувати Гетьманщину у своїй зовнішньо- і внутрішньополітичній діяльності й, зрештою, після досягнення найголовнішої геополітичної мети – перетворення другою-рядною східноєвропейської держави в одного з чільних геостратегічних євразійських лідерів континенту – остаточно ліквідувати українське автономне державне утворення, що й сталося у 90-х роках XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991.
3. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996.
4. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Л.Г. Мельник. – К., 1997.
5. Субтельний О. Україна: історія. Пер. з англ. – 3-те вид., перероб. і доп. – К., 1993.
6. Шевченко Т.Г. Кобзар. – К., 2003.

Юрій Фигурный

Украинское государствовозидание на Левобережье в 1741–1796 годах в украиноведческом измерении

Аннотация. В статье анализируется украинское государствовозидание на Левобережье в 1741–1796 гг. в украиноведческом измерении. Автор убежден, что главной задачей метрополии, сначала Московского царства, а с 1721 г. – Российской империи, на протяжении всего XVIII в. было прежде всего усмирить сепаратистские тенденции на Левобережной Украине, затем активно использовать Гетманщину в своей внешне- и внутривнутриполитической деятельности и, наконец,

после достижения главной геополитической цели – превращения второстепенного восточно-европейского государства в одного из главных геостратегических евразийских лидеров континента – окончательно ликвидировать украинское автономное государственное образование, что и произошло в 90-х годах XVIII в.

Ключевые слова: Украина, украинцы, украинское государствообразование, Левобережье, Гетманат, казаки, украинознавческое измерение.

Yuriy Figurnyi

Ukrainian state-building on Left-bank Ukraine in 1741–1796 in Ukrainian studies dimension

Annotation. The article analyses Ukrainian state-building on Left-bank Ukraine in 1741–1796 in Ukrainian studies dimension. The author is convinced that mother country's main task, first of the Moscow kingdom and from 1721 – of the Russian empire, during the whole XVII century was first of all to calm down separatist tendencies on Left-bank Ukraine and then use Hetmanshyna in its outer and domestic policy and, finally, after the main geopolitical aim – transformation of secondary East-European state into one of prominent geostrategic Euro-Asian leaders of the continent, one and for all liquidate Ukrainian autonomic state formation and so happened in the 90th of the XVII century.

Key words: Ukraine, Ukrainians, Ukrainian state-building, Left-bank Ukraine, Hetmanat, the Cossacks, Ukrainian studies dimension.

ЗВИЧАЇ, ВПОДОБАННЯ ТА ДОЗВІЛЛЯ ШЛЯХТИЧА НА СТОРІНКАХ «ХРОНІКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ САРМАТІЇ» А. ГВАНЬІНІ ТА «ОПISУ УКРАЇНИ» Г. Л. ДЕ БОПЛАНА: СИСТЕМА ПОРІВНЯНЬ

Ірина ВОРОЖБИТ

студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Анотація. У статті проаналізовано спосіб проведення дозвілля шляхтою, культуру вживання алкоголю, систему шляхетських уподобань та звичаїв на основі аналізу «Хроніки європейської Сарматії» Алессандро Гваньїні та «Опису України» Гійома Левассера де Боплана. В ході дослідження було враховано основні принципи методики роботи з джерелами особового походження: особистість автора, мету написання та читацьку аудиторію пам'яток тощо. Автор акцентує увагу на тому, що наведені сюжети з життя шляхтича репрезентують свою схожість в обох текстах, що може свідчити про їхню стійкість протягом досліджуваного періоду.

Ключові слова: шляхта, Гваньїні, Боплан, дозвілля, бенкетування, алкоголь.

Шляхта репрезентує еліту річпосполитського соціуму, котра визначалася високим рівнем станового самоусвідомлення. Безперечно, шляхта витворила власну неповторну культуру життя та стереотипи поведінки, систему вподобань тощо. На наше переконання, видається можливим протиставляти шляхетську культуру культурі «безмовної більшості», оскільки вираження першої яскраво проступає до читача у тогочасних літературних та зображальних пам'ятках.

Постаті Алессандро Гваньїні (1538–1614) та Гійома Левассера де Боплана (близько 1595–1685) є досить відомими як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

Дослідників творчості Гваньїні цікавили більшою мірою «білі плями» в біографії хроніста або ступінь оригінальності пам'ятки порівняно з твором М.Стрийковського. Слід відмітити вагомий внесок представників «дніпропетровської школи» джерелознавців на чолі з професором М.Ковальським у розроблення даної проблематики. О.Дячок захистив кандидатську дисертацію та створив цикл статей, присвячених Гваньїні та його хроніці; Ю.Князьков простежив вплив хроніки на український хронограф 2-ої редакції; Ю.Мицик переключив та опублікував пам'ятку, подав до неї передмову.

Особистості Г. Л. де Боплана в науковій літературі також приділена належна увага. Бопла-

ніада стала нині напрямом наукових студій завдяки працям О.Хорошкевич, З.Борисюк, Я.Дашкевича та ін. Боплан та його творча спадщина ставлять перед дослідниками широке коло проблем: особистість Боплана, аналіз та інтерпретація твору «Опис України», картографічний доробок автора тощо.

В історіографії досі не порушувалося питання зображення шляхти в творах Боплана та Гваньїні. Наукова новизна цієї розвідки полягає в намаганні автора використати тексти Гваньїні та Боплана для дослідження шляхетського дозвілля, звичаїв та побуту.

У процесі розроблення даної тематики перед нами були поставлені такі завдання: 1) проаналізувати тексти Гваньїні та Боплана; 2) визначити мету написання творів та їх читацьку аудиторію; 3) порівняти сюжети з життя шляхетської культури за текстами обох іноземців.

«Хроніка європейської Сарматії» А.Гваньїні розкриває деякі аспекти побутового життя шляхти, її поведінкові стереотипи, звичаї, вподобання тощо.

Г. Л. де Боплан в «Описі України», який був створений більш як на півстоліття пізніше від хроніки Гваньїні, також подає читачеві розлогі характеристики шляхти, її способу життя.

Обидва автори потрапили до Польщі як військові найманці, брали активну участь у виправах,